

МИКОЛА БУЛАТЕВИЧ,

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та публічних комунікацій, факультет соціології та соціальної політики, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (01601, Київ, вул. Пирогова, 9)

MYKOLA BULATEVYCH,

Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology and Public Communications, Faculty of Sociology and Social Policy, Dragomanov Ukrainian State University (9, Pyrohova St., Kyiv, 901601)

m.m.bulatevych@udu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0294-1635>

Дискурсивні та інституційні стандарти справедливості у модерній світ-системі

Справедливість є складним та багатовимірним соціальним феноменом. Її суть, особливості прояву та інституціалізації досліджує низка соціальних і гуманітарних наук. У соціології, на думку Ніколаса Бейлі та Ніка Вінчестера, справедливість традиційно осмислюють у контексті процесів створення суспільних благ та розподілу їх між індивідами або соціальними групами (Bailey, Winchester, 2018: p. 797). Суспільними благами можна вважати, приміром, частку додаткової вартості, що відкриває доступ до споживання товарів та послуг, або виборчі, громадянські, соціальні права тощо. Соціальні інститути та соціальні механізми, які визначають особливості розподілу суспільних благ, можуть ставати об'єктами аналізу. В контексті такого традиційного підходу в соціології вирізняють, зокрема, два різновиди справедливості — дистрибутивну та контрибутивну.

Осмилення дистрибутивної справедливості, як показує Серена Олсаретті, пов'язане з аналізом особливостей організації економічних та соціальних інститутів і виявлення їхньої функційної спрямованості або неспрямованості на справедливий розподіл зисків — товарів, прибутків, доступу до соціальних послуг тощо — та обов'язків від соціальної кооперації в соціумі (Olsaretti, 2018: p. 1). Натомість осмилення контрибутивної справедливості є більш «матеріалістичним» і пов'язане вже безпосередньо зі сферою суспільної праці. На думку Пола Гомберга, через кваліфіковану, значущу працю людина робить свій внесок у розвиток соціальної спільноти, до якої належить, і отримує навзаєм визнання

Цитування: Булатевич, М. (2024). Дискурсивні та інституційні стандарти справедливості у модерній світ-системі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 83–102, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.83>.

та повагу з боку цієї спільноти. Це забезпечує повноцінну інтеграцію людини у спільноту й наповнює її життя смыслом та почуттям гідності (Gomberg, 2007: pp. 66-67). Проблема полягає в тому, що розвиток капіталізму з його спеціалізованим поділом праці призвів до поширення низькокваліфікованих, рутинізованих робочих місць. Займаючи їх, людина втрачає автономію та контроль над виробничими процесами, втрачає смислові орієнтири, відчужуються як від праці, так і від соціальної спільноти, членом якої вона є. Розв'язанням проблеми, вважає Гомберг, може стати справедливий розподіл у рамках суспільної праці завдань різних рівнів кваліфікації та рутинізації. Тоді висококваліфікована зайнятість не буде чимось таким, що перебуває в користуванні лише обмеженого кола обраних осіб (Morrison, 2021: pp. 229-230).

Особливий вимір справедливості розкрито в теоріях суспільного договору. Тут уже йдеться про фундаментальні принципи справедливості, які покладаються в основу соціуму, коли той утворюється, і які стають предметом домовленостей вільних та рівних осіб, що добровільно вирішили вийти зі стану природи й перейти до цивільного життя. Класичні теорії суспільного договору були розроблені Джоном Локом, Жан-Жаком Русо та Імануїлом Кантом. Новітню інтерпретацію їх запропонував Джон Ролз. У своїй теорії справедливості Ролз говорить про так звану первісну позицію — вихідну гіпотетичну ситуацію, що є аналогом стану природи. В умовах «первісної позиції» ніхто не знає свого місця в соціальній ієрархії, свого класового становища, соціального статусу, частки в розподілі багатства, впливу, влади, ніхто не має корисливих, егоїстичних інтересів. І ось за такої ситуації особи, що вирішили укласти суспільний договір, можуть чесно визначити й погодити установчі принципи справедливості, що становитимуть засади організації соціуму і врегульовуватимуть їхнє подальше цивільне життя. На підставі погоджених принципів, цивільні особи далі можуть ухвалити конституцію, сформувати законодавчий орган і, загалом, створити політичну сферу, а також врегулювати соціальні й економічні нерівності. Наприклад, нерівності багатства, вважає Ролз, розглядатимуться як справедливі, якщо їх урівноважувати відповідними компенсувальними пільгами для кожного члена соціуму (Rawls, 2001: pp. 37-38, 41).

Ненсі Фрейзер пропонує «двовимірну» теорію справедливості, в якій виокремлює соціальні нерівності, укорінені в царині господарства, та соціальні нерівності, укорінені в царині культури. Ці дві форми нерівностей можна відокремити одна від одної аналітично, оскільки в соціальному житті вони тісно переплетені. У контексті другої форми Фрейзер говорить про справедливість визнання — різновид справедливості, пов'язаний із розподілом поваги. Функціонування соціальних інститутів у суспільстві в ідеалі має забезпечити рівний розподіл між акторами або соціальними групами поваги та культурного визнання незалежно від мультикультурних особливостей цих акторів або груп. Такий підхід Фрейзер використовує, зокрема, в ґендерних і расових дослідженнях (Fraser, 2013; Ray, Sayer, 1999).

Нас у цій розвідці цікавитимуть дещо інші виміри справедливості. Класик соціології Еміль Дюркгайм, досліджуючи моральну регуляцію в соціумі, приділяв увагу аналізу деяких аспектів справедливості, зокрема, говорив про певні її

стандарти. Вчений зазначав моральне переважання реститутивного права над правом пунітивним (Durkheim, 2014). Суспільство, на думку Дюркгайма, конструює, нав'язує і неперервно підтримує загальнозначущі стандарти справедливості, які, зокрема, задають ціннісні та смислові орієнтири для соціальних взаємодій індивідів у соціумі. Індивіди у своїх бажаннях та діях мають зважати на ці стандарти, інакше їх буде затавровано. Так проявляє себе моральна сила суспільства. Встановлені стандарти справедливості набувають ознак «соціального факту», оскільки здатні чинити тиск на індивідів, примушуючи їх поводитися саме в такий, а не інший спосіб (Alexander, 2006: p. 18).

Дюркгайм не конкретизував, що являють собою такі стандарти, звідки вони беруться, чому вони є саме такими і чому в певний історичний момент вони стають загальнозначущими. І ми якраз хотіли б зосередитися власне на цих питаннях. Проте тут є ще один момент. Дюркгайм здійснював свої дослідження в рамках суспільства. Кожне окреме національне суспільство конструює власні стандарти справедливості й підтримує їх на своїй території. Але нам би хотілося вийти за національні рамки й поміркувати про єдині загальнозначущі стандарти справедливості для усього сучасного глобального соціального світу, а не для окремого суспільства. Та для цього глобальний соціальний світ потрібно якось уявляти, скажімо, як глобальну соціальну систему. Теорія модерної світ-системи Імануїла Валерстайна дає нам можливість це зробити.

Спираючись на положення теорії модерної світ-системи, ми можемо, по-перше, уявити глобальний соціальний світ як модерну світ-систему, або, що те саме, як європейську капіталістичну світ-економіку, а по-друге, — встановити, де, коли і чому в ньому з'явилися загальнозначущі стандарти справедливості, та окреслити їхню сутність. Валерстайн говорить, що однією з особливостей європейської капіталістичної світ-економіки є наявність в ній єдиної геокультури. Під геокультурою вчений розуміє набір ідей, цінностей і норм, схвалених та прийнятих всюди в модерній світ-системі та здатних примушувати соціальну дію розгортатися у певному напрямку (Wallerstein, 2011: p. xvi). Геокультурою модерної світ-системи є, на думку Валерстайна, ідеологія лібералізму, що виникла наприкінці XVIII — на початку XIX сторіччя в результаті Французької революції й розвивається дотепер. Ми припустимо, що сучасні глобальні стандарти справедливості було взято саме з того набору ідей, цінностей і норм, які лежать в основі ідеології лібералізму.

Отже, метою цієї розвідки буде в найзагальніших рисах означити стандарти справедливості в модерній світ-системі. Особливості появи цих стандартів та особливості їхньої інституціалізації ми розглянемо в контексті формування геокультури європейської капіталістичної світ-економіки. Світ-системний підхід Валерстайна дасть можливість поглянути на стандарти справедливості у їхньому становленні від моменту появи й дотепер і виокремити функції, які вони виконували у підтриманні відносно стабільного розвитку модерної світ-системи. Також у цій розвідці ми використаємо деякі положення теорії громадянського суспільства Джефрі Александера, які, на нашу думку, можуть органічно доповнити й конкретизувати розглядувану проблематику.

Приміром, використовуючи поняттєво-категоріальний інструментарій Александра, ми можемо виокремити дискурсивні та інституційні стандарти справедливості.

Французька революція та актуалізація проблеми справедливості в модерній світ-системі

Питання справедливості в модерній світ-системі з моменту її появи у «довгому XVI сторіччі» і до 1789 року особливо не порушувалися. Структури модерної світ-системи — осьовий поділ праці з виробничими регіонами ядра, напівпериферії та периферії та система держав і міждержавних блоків — забезпечували виробництво додаткової вартості у капіталістичний спосіб і переспрямовували потоки виробленої додаткової вартості з периферії до ядра, від нижчої страти до вищої. Завдяки таким механізмам еліти світ-економіки ефективно здійснювали нескінченне нагромадження капіталу. Долею ж переважної більшості тих, хто належав до широких народних мас, було працювати в умовах безправ'я і жорсткої експлуатації за тих чи тих способів організації та контролю праці — рабства, кріпацтва, здольщини або найманої праці. Такий соціальний порядок вважався цілком нормальним.

Французька революція змінила ситуацію. Повсталі широкі народні маси, що в результаті революції раптово й неочікувано для еліт з'явилися на історичній арені як новий суб'єкт, на який відтепер потрібно було зважати, висунули питання справедливості на передній план і гостро поставили принципову проблему справедливого соціального порядку. Чинний соціальний порядок модерної світ-системи вони оголосили несправедливим і категорично виказували намір змінити його настільки, щоб він почав відповідати їхнім ідеалам справедливості. Історична можливість перевлаштувати соціум на принципово нових засадах надихала революційні поривання мас на початкових етапах Французької революції.

Та от тільки широкі народні маси не були єдиною згуртованою соціальною групою. У них не було спільних ідеалів справедливості та єдиного бачення того, яким має бути справедливий соціальний порядок. Натомість вони являли собою доволі різношерсте утворення, що складалося з окремих соціальних груп, кожна з яких у своїх революційних виступах орієнтувалася на власний, іноді нечіткий та розпливчастий, образ справедливо влаштованого соціуму. До того ж одна й та сама людина могла належати до більш як однієї такої соціальної групи. Тож маси прагнули змінити наявний соціальний порядок і ситуативно були об'єднані цією метою, але на який порядок змінити і як саме — тут єдиної узгодженої позиції у них не було.

Наприклад, до складу широких народних мас входила соціальна група, яку Валерстайн позначає терміном «нижча страта світ-економіки» (Wallerstein, 2011: р. 24). До цієї групи вчений відносить категорії населення модерної світ-системи, які характеризувалися відсутністю прав та відсутністю власності на засоби виробництва й були залучені у виробничі процеси як безпосередня робоча сила. Нижча страта прагнула в принципі зруйнувати чинний соціаль-

ний порядок і на його руїнах побудувати новий. Мабуть, ідеалом нового справедливого соціуму для неї була така собі співдружність вільних людей, в якій були б відсутні приватна власність, експлуатація та соціальна нерівність. Можливо, Анрі Сен-Симон саме таку співдружність називав «світовою асоціацією», а Карл Маркс — «комуністичною формацією». Оскільки в основі соціального порядку лежать спосіб виробництва і спосіб розподілу додаткової вартості, то нижча страта у перебігу Французької революції перш за все намагалася поламати саме їх. Вона спрямувала повстанську енергію на радикальну перебудову та реорганізацію виробничих процесів і на здійснення перерозподілу додаткової вартості на свою користь. Фактично нижча страта намагалася зруйнувати структури та механізми світ-економіки, які уможливлювали нескінченне нагромадження капіталу. І якби їй вдалося це зробити, модерну світ-систему було би знищено.

А от «міські середні класи» — інша соціальна група, що входила до складу широких народних мас — були налаштовані менш радикально. Фундаментальна перебудова наявного соціального порядку шляхом зміни способу виробництва, очевидно, не входила до їхніх планів. Натомість їхньою метою було радше поліпшити соціальний порядок, зробити його більш раціональним, виправити його вади шляхом виважених, продуманих реформ. Міські середні класи, по-перше, цікавили гарантії недоторканості їхньої приватної власності та гарантії захисту їхньої особи та їхньої свободи від свавілля дворян. По-друге, їх цікавили політичні права, здобуття яких відкрило би їм доступ до участі в політичному житті. Ідеал нового справедливого соціуму, на який орієнтувалися міські середні класи, доволі точно, як нам здається, змалював Юрген Габермас. Це був соціум, що мав би базуватися на спільноті автономних і рівних з точки зору права приватних осіб. Його основою мала бути збалансована, обмежена територіальними рамками товарна економіка, що функціює на базі приватної власності й за умов вільного ринку. Приватними особами вважали би білих чоловіків, що очолюють власне приватне господарство і є автономними суб'єктами права (Habermas, 1998: p. 44). На відміну від нижчої страти, міські середні класи навряд чи прагнули знищити модерну світ-систему.

До складу революційно налаштованих широких народних мас входили, окрім того, ще й такі соціальні групи, як жінки, темношкірі, етнічні меншини тощо. Як правило, їх традиційно залічували до нижчої страти. Однак для кожної з цих груп було актуальним своє особливе бачення справедливого соціуму, яке могло дещо відрізнятись від бачення інших. Та з усім тим, незважаючи на відсутність у повсталих мас єдиних позицій, Французька революція, як показує Валерстайн, похитнула легітимність модерної світ-системи (Wallerstein, 2011: p. 10). Революційні виступи народних мас почали ширитися різними країнами та регіонами європейської капіталістичної світ-економіки. Грецька революція 1821 року, Липнева революція у Франції 1830 року, «Весна народів» 1848–1849 років, Лютнева революція в Російській імперії стали окремими ланками одного процесу, пов'язаного з намаганнями мас створити новий, справедливий, на їхній погляд, соціальний світ.

Широкі народні маси розуміли, що змінити соціальний порядок можна за допомоги засобів, які перебувають у монопольному розпорядженні держави, перш за все засобів насилля та адміністративних ресурсів. Тому одним із найголовніших проміжних завдань, яке вони поставили перед собою у перебігу Французької революції, було взяти державу під свій контроль. Маса висунули принципову вимогу впровадження народного суверенітету: верховна влада має належати народу, а не монарху, а держава замість абсолютистської монархічної має стати народною демократичною (Wallerstein, 2011: р. 1). Але ж як у широких народних мас не було єдиного узгодженого бачення справедливо влаштованого соціального порядку, так само не було в них і спільного розуміння того, як має виглядати народна держава і як її використовувати для реалізації соціальних змін. Не було і єдиного розуміння того, що ж таке власне є той «народ», під контролем якого має перебувати держава. Маса були єдині в тому, щоб демонтувати абсолютну монархію, але якою конкретно формою народної держави її замінити — тут однозначної позиції не було. При цьому еліти країн ядра світ-економіки аж ніяк не збиралися втрачати контроль над державою та віддати його в руки повсталим масам і намагалися зробити усе можливе, щоб не допустити встановлення демократії. Їхньою метою було заблокувати соціальні зміни, зберегти модерну світ-систему і свої привілейовані позиції в ній. Розпочалася боротьба за державу. Від того, які групи в кінцевому підсумку здобудуть контроль над нею, багато в чому залежали результати Французької революції.

Утвердження лібералізму як ідеології соціальних змін та як геокультури модерної світ-системи

Згідно з Валерстайном, в період Французької революції в модерній світ-системі вперше виникають ідеології. Їхня поява була спричинена потребою в обґрунтуванні соціальних змін, що їх «запустила» Французька революція: як мають розгортатися соціальні зміни, що саме в соціумі має бути змінено, яким чином і хто є суб'єктом соціальних змін? У більш вузькому, політичному сенсі Валерстайн розглядає ідеології як «політичні метастратегії», що містять програми імплементації народного суверенітету і здатні мобілізувати маси для цього. У такому розумінні, ідеології можуть обґрунтувати, якою має бути народна держава, хто є «народ», який її контролює, і яким чином держава втілює ті чи ті соціальні зміни. Валерстайн виокремлює три ідеології, що з'явилися в результаті Французької революції: консерватизм, лібералізм та соціалізм. Головним критерієм, на підставі якого він дає їм характеристику, є «швидкість змін»: консерватизм пропонував уповільнити соціальні зміни настільки, наскільки це можливо; соціалізм — навпаки, пришвидшити їх настільки, наскільки це можливо, і тому головний акцент в ньому ставили на революції як на способі радикального, найшвидшого втілення соціальних перебудов; а лібералізм пропонував поступові, контрольовані зміни з помірною швидкістю втілення їх та орієнтувався на раціональні, продумані реформи (Wallerstein, 2011: pp. 6, 11). Валерстайн дає загальну дефініцію ідеологіям таким чином, що вони відповідають світоглядним орієнтирам та інтересам трьох ключових для перебігу Фран-

цузької революції соціальних груп: консерватизм більше узгоджується зі світоглядними орієнтирами та інтересами еліт країн ядра модерної світ-системи, соціалізм — нижчої страти, а лібералізм — міських середніх класів.

Якщо йдеться про ідеології у вузькому сенсі, тобто як «політичні метастратегії», то Валерстайн також зазначає деякі їхні характеристики. Зокрема, що стосується питання основного призначення народної держави, то, як показує вчений, згідно з ідеологічними положеннями консерватизму, держава має захищати традиційні права та цінності від загальної волі широких народних мас. Соціалізм змальовував державу як таку, що натомість втілює загальну волю мас. І з ідеологічних позицій лібералізму метою держави було створення умов, за яких права людини могли б максимально розквітнути. Якщо ж розглянути дражливе питання, кого слід вважати «народом», в руках якого перебуває верховна влада, то консерватизм до складу «народу» включав лише так звані традиційні соціальні групи, а саме — знатні заможні сім'ї. Соціалізм під «народом» розумів усе населення, що мешкає в рамках вільної співдружності й реалізує свою волю та контроль над державою шляхом «прямої демократії». Лібералізм до «народу» відносив спільноту раціональних індивідів, наділених політичними, економічними та культурними правами (Wallerstein, 2011: pp. 12-13, 16).

Кожна з трьох ідеологій претендувала на те, щоб утвердитися як єдино істинний «путівник» для втілення соціальних змін. Але зрештою переміг лібералізм. Сталося це в результаті протиборства та взаємодій трьох соціальних груп, що тривали кілька десятиліть від початку Французької революції й відбувалися в хитросплетінні складних і заплутаних подій. Коли вибухнула Французька революція, стало очевидно, що змін соціального порядку не уникнути. Потрібно було тільки встановити швидкість, з якою вони будуть здійснюватися, а також глибину соціальних трансформацій. Еліти країн ядра одразу ж спробували максимально загальмувати соціальні зміни. Ставку було зроблено на консерватизм. Але вона не спрацювала. Спроба інституціалізувати консерватизм як ідеологію соціальних змін завершилася Липневою революцією 1830 року. Після цього елітам країн ядра стало зрозуміло, що доведеться втілювати швидші та глибші соціальні перебудови, ніж їм хотілось би. При цьому на радикальні, соціалістичні зміни суспільного ладу еліти не могли піти. Залишалося погодитися на поступові перетворення, але за умови, що еліти максимально їх контролюватимуть. Відповідно, вони перемкнули свою увагу з консерватизму на лібералізм.

Міські середні класи, з одного боку, виступали проти консерватизму, але з іншого — так само, як і еліти, не сприймали соціалістичних ідей суспільних змін. Образ нового соціуму, побудованого на засадах «колективної», або «народної», власності та «прямої демократії», їм було складно уявити. Революційна активність нижчої страти як мінімум викликала у них занепокоєння, як максимум лякала. На їхнє переконання, радикальні зміни навряд чи можуть бути благом для соціуму. Єдиною очевидною стратегією для них був лібералізм. І ось тут ситуативно збіглися інтереси еліт країн ядра модерної світ-системи та міських середніх класів — двох соціальних груп, що протистояли одна одній у подіях Французької революції. Обидві соціальні групи спрямували свої зусилля на блокування соціалізму та інституціалізацію лібералізму. Незважаючи на спротив

нижчої страти, лібералізм поступово був встановлений як «загальноприйнята» ідеологія соціальних змін і в підсумку став геокультурою модерної світ-системи. Низи ніяк не змогли запобігти цьому. Їм особливо нічого було протиставити хай і ситуативному, але все ж таки союзу між елітами й міськими середніми класами. Соціалізм був відкинутий, власне як і консерватизм. Пропоновану лібералізмом програму поступових соціальних змін було взято за основу.

Конструкційні елементи моделі «ліберальної держави»

Еліти виробничого регіону ядра модерної світ-системи, територіальною базою яких були Франція та Велика Британія, у розпал Французької революції все ще втримували державу, що мала форму абсолютної монархії, під своїм контролем. Однак тиск повсталих широких народних мас був занадто потужним. Засобами насилля придушити революційні виступи не вдавалося. Тож довелося йти на певні поступки. Для того, щоб заспокоїти повсталі маси, еліти готові були піти на демонтаж абсолютної монархії. Але разом з тим вони не могли допустити встановлення повноцінної демократії. Бо ж якби це сталося, маси скинули б їх з історичної арени та втілили б такі соціальні зміни, які могли пошкодити або зруйнувати структури модерної світ-системи, що уможливлювали нескінченне нагромадження капіталу. Елітам потрібно було замість абсолютистської монархічної запропонувати нову, більш «народну» модель держави, але розробити та встановити її так, щоб фактично зберегти державу під своїм контролем і, відповідно, не надати масам реальних дієвих засобів контролю над нею. Валерстайн пише: «Проблема для знаті, отже, полягала в тому, як створити структуру, яка виглядала би як народна, хоча насправді не була б такою, але попри те зберігала б підтримку значної частини “народу”» (Wallerstein, 2011: p. 23).

Завдання було непросте. Але еліти зуміли його здійснити завдяки тому, що ідеологія лібералізму інституціалізувалася як геокультура модерної світ-системи. Еліти скористалися програмою імплементації народного суверенітету, яку містив у собі лібералізм. На її підґрунті вони розробили модель держави, що мала ознаки народної, але при цьому залишилася під їхнім контролем, і представили її масам як народну. Головна її особливість полягала в обмеженому залученні міських середніх класів до участі в політичному житті. Модель дістала назву «ліберальна держава». Саме вона була встановлена замість абсолютної монархії і, як показує Валерстайн, існує дотепер. В її основу покладено ідеологічні орієнтири та цінності лібералізму.

На підставі аналізу моделі ліберальної держави, що його розгортає Валерстайн у 4-му томі «Модерної світ-системи», на нашу думку, можна виокремити принаймні чотири такі її особливості, або складові: 1) конституція держави, 2) нація, 3) виборче право або право голосу та 4) громадянське суспільство. Ці чотири елементи тісно переплетені один з одним. Наявність кожного з них неможлива без наявності інших.

1. Конституція (або її аналог) стає установчим документом ліберальної держави, в якому прописано її базові засадничі принципи. Конституція задає просторово-часові рамки ліберальної держави. На її основі визначається територія,

на яку поширюються адміністративні повноваження ліберальної держави, а також фіксується точний історичний час, коли ліберальна держава з'явилася і розпочала свій розвиток. Ухвалення конституції прибирає фігуру монарха або суттєво обмежує його в повноваженнях, утворює народний суверенітет і встановлює принцип верховенства права.

2. Нація є той самий «народ», який контролює державу. Вона утворюється одночасно з ухваленням конституції. Якщо за умов Ancien Régime народ являв собою дезінтегровану спільноту пасивних і безправних підданих, то з ухваленням конституції він перетворюється на націю — солідарну спільноту політично активних громадян держави, які набувають низки політичних та громадянських прав. Члени нації на законних підставах отримують можливість брати участь у політичному житті й легально впливати на державу. Конституція визначає права, свободи та обов'язки, яких набувають громадяни.

3. Виборче право або право голосу є базовим засобом, за допомоги якого нація здійснює свій контроль над державою. На підставі виборчого права громадяни врегульовують доступ до державної влади, вирішують, хто очолить державну бюрократичну верхівку. Право голосу змушує державних діячів дотримуватися взятих на себе зобов'язань, інакше на чергових виборах вони можуть втратити доступ до влади.

4. Громадянське суспільство є елементом моделі ліберальної держави, завдяки якому нація здатна впливати на процеси ухвалення рішень державою. Громадянське суспільство являє собою комунікативну сферу, в якій члени національної спільноти — громадяни держави — практикують відкриту публічну раціональну комунікацію з метою досягнути взаєморозуміння стосовно важливих та актуальних для соціуму питань. Вплив на державу здійснюється через громадську думку, що виробляється в результаті такої комунікації. Громадянське суспільство встановлюється, зокрема, на підставі статей або норм конституції. Виборче право стає головним критерієм як отримання людиною членства в нації, так і повноцінного включення людини до громадянського суспільства.

Модель ліберальної держави була представлена як «народна», оскільки зазначені вище чотири елементи створювали для громадян можливість здійснювати обмежений контроль над державою. Окрім того, модель містила механізм, за допомоги якого громадянам надавалася можливість начебто самим власними зусиллями виправляти несправедливості в соціумі. Механізм базується на комунікативній активності громадян у громадянському суспільстві й передбачає наявність у них політичних та широких громадянських прав, зафіксованих в конституції. Наприклад, якщо в соціумі фіксується дещо — подія, процес, наявний соціальний інститут тощо, які грубо порушують справедливість, то тоді громадяни держави на законних підставах мають право на «збурення» і в комунікативних мережах громадянського суспільства можуть розпочати усебічне обговорення цих явищ із тим, щоб досягнути консенсусу стосовно ставлення до них та стосовно вибору шляхів виправлення ситуації. У результаті комунікації генерується громадська думка, і через неї громадяни чинять тиск на адміністративний апарат ліберальної держави, змушуючи його ухвалювати й упроваджувати рішення, які мають відновити порушену справедливість. Ліберальна

держава на підставах, прописаних зокрема й у конституції, мусить реагувати на цей тиск, враховувати громадську думку, виконувати волю громадянського суспільства і, отже, реалізовувати відповідні рішення.

На «папері» проєкт ліберальної держави виглядав доволі привабливо. Здавалося, що широкі народні маси отримають ефективні важелі контролю над державою. Але впровадження його у практику виявилось неоднозначним. Встановлення ліберальної держави розпочалося з конституційної та електоральної реформ у країнах ядра. В результаті ухвалення конституцій, як і було обіцяно елітами, абсолютна монархія була демонтована, локус суверенітету змістився від монарха до «народу», і було закладено фундамент для створення нової спільноти — нації. А от з електоральною реформою почали виникати нюанси. Модель ліберальної держави втілювалася так, що серед широких народних мас виборче право спочатку отримали лише представники міських середніх класів, до того ж тільки чоловіки. Нижча страта виборчого права не отримала. Можливостями, що їх надавала модель ліберальної держави, вона, відповідно, скористатися не могла.

Залишалося тільки обґрунтувати, чому ненадання виборчого права нижчій страті є справедливим рішенням. У цьому питанні також допоміг лібералізм. Відповідно до його ідеологічних положень було уведено так званий критерій розуму. Валерстайн пише: «Гізо міг встановити як передумову користування правом на народний суверенітет володіння “здатністю” діяти відповідно до розуму. Тільки якщо виборче право буде обмежене тими, хто має цю здатність, тоді буде можливо мати “наукову політику” і “раціональне врядування”» (Wallerstein, 2011: р. 7). Але в чому полягає «критерій розуму» і що означає «діяти відповідно до розуму»? Валерстайн у своєму аналізі моделі ліберальної держави детально не прояснює ці питання. Тому, щоб глибше розкрити їх, нам хотілось би звернутися до теорії громадянського суспільства Джефрі Александера. Чому саме Джефрі Александера? Тому що в його теорії громадянського суспільства наявні деякі положення, на підставі яких можна надати одну з можливих інтерпретацій того, що означає «діяти розумно» і що означає «критерій розуму» в цілому. Така інтерпретація доволі несуперечливо узгоджуватиметься з положеннями світ-системного аналізу Валерстайна, і, можливо, частково їх доповнить.

Інституціалізація дискурсивних та інституційних стандартів справедливості

Александр визначає громадянське суспільство як сферу суспільства, яка є аналітично незалежною та емпірично відокремленою від держави та господарства, а також від інших соціальних сфер, зокрема сім'ї та релігії, і в якій індивідуальні права та колективні зобов'язання тісно переплетені (Alexander, 2006: рр. 31, 53). Вчений називає її ще «світом» цінностей та соціальних інститутів, які створюють можливості для соціального критицизму й демократичної інтеграції (Alexander, 2006: р. 4). Якщо людина хоче стати повноцінним учасником громадянського суспільства, вона має володіти певними соціальними якостями.

Володіє вона такими якостями чи ні, встановлюють шляхом відкритої публічної комунікації учасники громадянського суспільства, які були включені до нього раніше, тобто вже стали повноправними членами нації, громадянами держави. Згідно з Александером, для того, щоб комунікативно встановити, чи характеризується людина необхідними соціальними якостями, громадяни в процесі обговорення використовують дихотомічні символічні коди, що позначають позитивні та негативні полюси соціальних якостей або їхні цивільні та анти-цивільні боки. Набір символічних кодів формує генералізовану символічну систему, що здатна відрізнити громадянські чесноти від громадянських вад. Люди, які вважають себе достойними членами національної спільноти, змальовують себе в позитивних символічних кодах. Вони ж змальовують недостойних у відповідних негативних кодах символічного набору (Alexander, 2006: p. 55).

На думку Александера, з'ясування наявності потрібних для включення соціальних якостей відбувається на трьох рівнях: на рівні мотивів, на рівні соціальних відносин і на рівні соціальних інститутів. Мотиви приписують громадянам у відповідь на питання: які люди необхідні для того, щоб сформувати життєздатні демократії? Соціальні відносини визначаються як легітимні або нелегітимні у відповідь на питання: які соціальні відносини побудують люди з відповідними мотивами? Нарешті, соціальні інститути категоризуються у відповідь на питання: які типи організацій будуть сформовані цими типами людей з такими типами соціальних відносин? У підсумку вчений пропонує такий набір символічних кодів (Alexander, 2006: pp. 57-59) (див. табл.).

Таблиця

Символічні коди

МОТИВИ		СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ		СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ	
ЦИВІЛЬНІ МОТИВИ ЛЮДИНИ	АНТИ-ЦИВІЛЬНІ МОТИВИ ЛЮДИНИ	ЦИВІЛЬНІ ВІДНОСИНИ	АНТИ-ЦИВІЛЬНІ ВІДНОСИНИ	ЦИВІЛЬНІ ІНСТИТУТИ	АНТИ-ЦИВІЛЬНІ ІНСТИТУТИ
Активна	Пасивна	Відкриті	Приховані	Регульовані правилами	Свавільні
Автономна	Залежна	Довірливі	Підозріливі	Закон	Сила
Раціональна	Ірраціональна	Критичні	Запопадливі	Рівність	Ієрархія
Розсудлива	Істерична	Благородні	Корисливі	Інклюзивні	Ексклюзивні
Спокійна	Збудлива	Альтруїстичні	Жадібні	Знеособлені	Персоналізовані
Самовладна	Дика й пристрасна	Правдиві	Оманливі	Договори	Зв'язки відданості
Реалістична	Викривлено сприймає реальність	Чесні та прямі	Базуються на розрахунку	Групи	Фракції
При здоровому глузді	Божевільна	Дорадчі	Змовницькі	Офіс	Особистість
		Дружні	Антагоністичні		

Набір символічних кодів лягає в основу дискурсу громадянського суспільства, який, згідно з Александером, має два різновиди: «дискурс свободи» та «дискурс репресії». Символічні коди, що позначають позитивний або цивільний бік соціальних якостей, формують «дискурс свободи». Якщо людина змальовується в кодах цього дискурсу, вона має бути включена в громадянське суспільство, оскільки їй властиві необхідні соціальні якості. Їй має бути надано виборче право та громадянські права. Символічні коди, що позначають анти-цивільний бік соціальних якостей, формують «дискурс репресії». Якщо людина підпадає під «дискурс репресії», її затавровують як анти-цивільну, не здатну до участі в комунікації у громадянському суспільстві. Їй має бути відмовлено у виборчому праві та у громадянських правах. Така людина не має підлягати включенню до громадянського суспільства. Вона, каже Александер, мусить замовкнути й має бути відстороненою та репресованою (Alexander, 2006: p. 61).

Дискусійними можуть бути певні питання. Звідки Александер взяв такий символічний зміст кодів? Чому саме ці коди, а не інші лягли в основу «дискурсу свободи» та «дискурсу репресії»? Чому наявність саме таких соціальних якостей вимагається для повноцінного включення? Александер вказує, що символічний зміст кодів є історичним відлунням довгих і різноманітних серій рухів у соціальному, інтелектуальному та релігійному житті — класичних республіканських ідей, юдаїзму, християнства, протестантизму, просвітницької та ліберальної думки, революційних, соціалістичних традицій і традицій загального права (Alexander, 2006: p. 56). Але, судячи з усього, символічний зміст кодів так чи інакше пов'язаний з ідеологічними положеннями та принципами лібералізму як геокультури модерної світ-системи й, очевидно, логічно виведений з них.

Якщо соціальна група підпадає під «дискурс репресії», її представники змальовуються як пасивні та залежні, ірраціональні та істеричні, збудливі та пасіонарні, не здатні адекватно сприймати реальність. Такі люди будуть тяжіти до створення не відкритих та довірчих соціальних відносин, але скритних і підозріливих. До влади й до авторитетів всередині їхньої соціальної групи вони ставитимуться запопадливо, але щодо людей за її межами поводитимуться корисливим і жадібним чином. Вони поводитимуться змовницьки, намагаючись обдурити інших, розглядатимуть всіх, хто не належить до їхньої групи, як ворогів. Представники таких соціальних груп створюватимуть свавільні й деспотичні соціальні інститути замість тих, що базуються на праві. В них робитиметься ставка на силу, а не закон, на ієрархію, а не рівність, і просуватиметься особиста лояльність замість контрактних формальних зобов'язань. Такі інститути регулюватимуться конкретними особами замість зобов'язань, що їх накладає публічний офіс (Alexander, 2006: pp. 57-59).

У процесі встановлення ліберальної держави нижча страта модерної світ-системи одразу ж наразилася на «дискурс репресії». Представників трьох найбільших соціальних груп, що входили до нижчої страти, — наймані робітники, жінки й темношкірі — почали змальовувати в негативних, анти-цивільних символічних кодах. Поряд із зазначеними вище характеристиками, їх позначали ще й як таких, що не здатні раціонально осмислювати інформацію та

відрізнати правду від неправди. У рамках «дискурсу репресії» у них відсутнє критичне мислення; вони є лояльними до лідерів суто через особисті причини, і лідерам буде легко ними маніпулювати. Іншими словами, представники нижчої страти є ірраціональними, лінивими та залежними, не мають честі та шани й радо підкорюються сваволі ієрархічної влади. Відповідно, робили висновок, що представники нижчої страти не здатні діяти раціонально, тобто не відповідають отому самому «критерію розуму». Вони є некомпетентними для участі в політичному житті та неспроможними адекватно користуватися можливостями, що їх надає модель ліберальної держави. Їм не варто надавати виборче право, не варто включати їх до громадянського суспільства й робити повноправними членами національної спільноти. Натомість в позитивних кодах «дискурсу свободи» спочатку змальовувалися тільки міські середні класи — білі, заможні, освічені чоловіки. Тільки їх сподобили повноцінного включення (Alexander, 2006: pp. 61-62).

Набір символічних кодів, що їх виокремлює Александер, фактично лягає в основу дискурсивних стандартів справедливості у модерній світ-системі. Такі стандарти встановлюють чіткі й однозначні вимоги до соціальних якостей людини, що претендує на включення. На підставі відповідності соціальних якостей конкретної людини цим вимогам обґрунтовується справедливість надання або ненадання їй виборчого права і включення або невключення її до нації та громадянського суспільства. Якщо в перебігу раціональної комунікації у громадянському суспільстві встановлено, що соціальні якості людини відповідають дискурсивним стандартам справедливості, тоді буде несправедливо не залучити цю людину до користування усіма можливостями ліберальної держави. Відповідно, справедливим буде надати їй права і повноцінне включення. І навпаки, якщо на підставі раціональної комунікації встановлено, що людина за соціальними якостями не відповідає дискурсивним стандартам справедливості, то буде цілком справедливим, якщо вона не отримає виборчого права та повноправного членства в нації й буде вилучена за межі громадянського суспільства, бо це краще як для соціуму, так і для неї самої.

Інституційні стандарти справедливості тісно переплетені з дискурсивними та встановлюють правила й загальні принципи впливу громадян на державу. Вони пов'язані вже не з комунікативними практиками в громадянському суспільстві, але із засобами, за допомогою яких громадяни здатні м'яко впливати на державу, зокрема використовуючи специфічні механізми санкцій та винагород. Спираючись на теорію громадянського суспільства Александера, можна виокремити такі засоби: голосування та вибори; політичні партії та громадські організації й асоціації; публічний державний офіс; система права. Інституційні стандарти справедливості здатні впливати на державних діячів і спонукати їх дотримуватися громадянських зобов'язань і діяти відповідно до закону. Вони врегульовують державну адміністративну владу, здійснюючи контроль над обраними діячами. Якщо людину визнано такою, що відповідає дискурсивним стандартам справедливості, вона дістає включення й разом із цим повноцінний доступ до інституційних стандартів. Дискурсивні та інституційні стандарти справедливості з'являються разом з утвердженням лібералізму як

геокультури модерної світ-системи. Вони інституціалізуються в будь-якому соціумі, де з більшим чи меншим успіхом встановлюється модель ліберальної держави.

Відновлення легітимності соціального порядку модерної світ-системи та поява «західного ліберального світу»

Модель ліберальної держави, як показує Валерстайн, вперше була запроваджена в 1830–1832 роках у трьох країнах ядра модерної світ-системи — Великій Британії, Франції та Бельгії (Wallerstein, 2011: р. 75). Встановивши цей лад, елітам вдалося заспокоїти революційні виступи широких народних мас. Еліти змогли «вибити» з революційної боротьби, можливо, чи не найбільш небезпечну соціальну групу — міські середні класи, — надавши їй представникам обмежені права участі в рамках ліберальної держави. Після цього міські середні класи відійшли від революційних практик, а без їхніх мережевих та організаційних ресурсів антисистемні виступи нижчої страти втратили свою гостроту і вже не становили серйозної небезпеки. На цьому Французька революція фактично була вичерпана. Пішовши на поступки міським середнім класам, еліти країн ядра, з одного боку, зберегли контроль над державою у своїх руках, а з іншого — позбавили нижчу страту будь-яких важелів впливу на державу. А отже, вони не допустили радикального перерозподілу додаткової вартості на користь нижчої страти й не дозволили нижчій страті зруйнувати структури модерної світ-системи та зреалізувати фундаментальні зміни соціального порядку. Елітам вдалося зберегти європейську капіталістичну світ-економіку та свої привілейовані позиції в ній.

Міські середні класи були цілком задоволені встановленням ліберальної держави. Вони отримали права повноцінної участі, а разом з ними — ілюзію контролю над державою. Хоча окремі, обмежені можливості впливу на державу справді їм було надано. Міські середні класи утвердилися в переконанні, що вони реально впливають на організацію суспільного порядку в соціумі й визначають динаміку і напрям його розвитку. Вони почали розглядати соціум не як щось таке, що є стороннім стосовно них і на що вони не можуть впливати, але як їхній власний «життєсвіт», який вони самі можуть раціонально зорганізувати та впорядкувати свідомими зусиллями волі. Більш радикальні революційні трансформації міські середні класи розглядали як шкідливі та небезпечні. Тож вони припинили власні революційні практики й заблокували революційні виступи нижчої страти. Нові соціально-політичні реалії їх цілком влаштовували. Єдиною соціальною групою серед трьох, яка фактично майже нічого не здобула за результатами Французької революції, виявилася нижча страта. Її представники не досягли своєї мети із деструкції модерної світ-системи і не зреалізували жодного з поставлених завдань, окрім хіба що демонтажу абсолютної монархії. Вони отримали лишень сумнівний статус «пасивного громадянина», який надавав їм формальні права на життя і на захист своєї особи та власності, але не передбачав виборчих і громадянських прав (Wallerstein, 2011: р. 145).

Зміни соціального ладу, що почали втілюватися разом із встановленням ліберальної держави, пов'язані з формуванням сучасних національних суспільств, або, як їх пізніше стали називати, «суспільств модерну». Це раціональні, правові суспільства, фундаментом яких стає нація і які характеризуються наявністю у своїй будові таких підсистем, як національне господарство, національна модерна держава і громадянське суспільство, а також наявністю національної раціоналізованої культури. Дефекти й недоліки, які так чи інакше присутні в соціальному ладі суспільств модерну, поступово коригуються засобами, що їх надає ліберальна держава, зокрема шляхом комунікативної активності у громадянському суспільстві повноцінно включених членів національної спільноти. На цих засадах будь-які несправедливості можна виправляти без радикальних зламів і трансформацій. Завдяки використанню громадянами потенціалу національної комунікації суспільство поступово ставатиме дедалі більш раціональним та впорядкованим. Такий новий соціальний лад національних суспільств був легітимований як справедливий.

Встановлення моделі ліберальної держави посприяло в цілому відновленню легітимності соціального порядку модерної світ-системі, що була підірвана Французькою революцією. Водночас це спричинило появу так званого західного ліберального світу, до якого увійшли країни, де революційні виступи широких народних мас заспокоювали шляхом впровадження моделі ліберальної держави. Спочатку це були Велика Британія, Франція та Бельгія, але з розвитком модерної світ-системі до «західного ліберального світу» доєднувалися в різні історичні періоди нові країни. Одночасно виник і, назвемо його умовно, «антиліберальний світ», до якого від самого початку увійшли три імперії — Австрійська, Німецька і Російська. В них революційні повстання мас намагалися придушити в силовий, насильницький спосіб, і це, зокрема, передбачало ще більше посилення абсолютистської, а пізніше авторитарної держави, ще міцнішу внутрішньоелітну згуртованість і ще жорсткіший контроль та репресії. Надання будь-яких прав участі широким народним масам відкидалося в принципі. Однак переможну ходу лібералізму зупинити було вже не просто.

Включення нижчої страти модерної світ-системі до структур «ліберальної держави»

Лібералізм є універсалістською ідеологією в тому сенсі, що містить ідею всезагального включення. Лібералізм принципово не блокує перспективи включення й залишає прочиненими двері для всіх тих, хто з якихось причин залишився «за бортом». Це доволі цікава й водночас суперечлива його особливість. Нижча страта модерної світ-системі за результатами Французької революції так і не змогла встановити народну демократичну державу, яка відповідала б її інтересам. Натомість була надійно встановлена модель ліберальної держави, й так просто змінити її вже було неможливо. Порядок у модерній світ-системі було відновлено, історичний шанс на фундаментальні соціальні зміни втрачено. Єдине, що залишалося нижчій страті, — це боротися, щоби здобути повноцінне включення в новоутворених соціально-політичних структурах. Для цього вона

й скористалася відкритістю лібералізму. Згідно з «правилами гри», що їх встановив лібералізм, нижчій страті належало обґрунтувати несправедливість свого виключення. Для цього вона мала довести, що її представники відповідають дискурсивним та інституційним стандартам справедливості.

Коли встановлення ліберальної держави у країнах ядра остаточно завершилося, в середовищі нижчої страти почали формуватися громадські рухи соціальних груп, представники яких виявилися виключеними. Робітничі рухи, жіночі рухи феміністок та суффражисток, рухи темношкірих починають використовувати комунікативні можливості громадянського суспільства, щоби змалювати своїх представників у позитивних символічних кодах «дискурсу свободи». Вони спрямовують свою активність на те, щоб обґрунтувати й довести повноцінно включеним членам нації, що такі соціально-демографічні характеристики, як-от «бути найманим робітником», «бути жінкою» чи «бути не-білим», не є ганебними та недостойними й ніяк не деформують цивільні якості людини. А отже, представники відповідних соціальних груп є цілком розумними й компетентними для того, щоб раціонально користуватися можливостями, що їх надає ліберальна держава. Натомість еліти та міські середні класи продовжували змальовувати представників нижчої страти у негативних символічних кодах «дискурсу репресії», затавровуючи їхні соціально-демографічні характеристики як такі, що призводять до розвитку в людини анти-цивільних якостей, і обґрунтовували таким чином справедливість виключення низів. Інтереси еліт і міських середніх класів збігалися в тому, щоб тримати нижчу страту поза межами ліберальної держави.

У царині громадянського суспільства країн, де було встановлено ліберальну державу, тривалий час відбувалася дискурсивна боротьба. Із часом громадські рухи виключених соціальних груп досягали успіху і «згасали». Представників нижчої страти врешті-решт визнавали достатньо розумними й компетентними, надавали їм виборче право й повноцінне включення до національної спільноти та громадянського суспільства. Спершу було включено найманих робітників, дещо пізніше — жінок і темношкірих. Проте це суттєво не покращило становища нижчої страти в модерній світ-системі. Низам так і не вдалося змінити перерозподіл додаткової вартості на свою користь. Так само, як і не вдалося похитнути владні позиції еліт. Натомість, зокрема завдяки таким ідеологічним конструкціям, як дискурсивні та інституційні стандарти справедливості, еліти зуміли переспрямувати повстанську енергію нижчої страти з антисистемних революцій у річище боротьби за включення. Революційну енергію було поступово випущено, нижча страта більше не становила загрози для розвитку модерної світ-системи. Повноцінна інтеграція низів до національних суспільств сприяла зміцненню соціальної солідарності, й це ще більше посилювало держави ядра.

Лібералізм посприяв послабленню і в підсумку розпаду імперських утворень, які все ще залишалися в модерній світ-системі. Революційні повстання широких народних мас, що вибухали в імперських утвореннях під впливом Французької революції, вже за апробованою схемою вправно придушувалися, впроваджуючи модель ліберальної держави, й вони набували форм або лібе-

ральних «буржуазних» або національних «буржуазних» революцій. Національні суспільства, що з'являлися на теренах імперій, органічно інтегрувалися у світовий поділ праці, розміщуючись у виробничих регіонах периферії або напівпериферії. Їхні держави посідали своє місце в геополітичному просторі модерної світ-системи як відносно слабкі та безпечні одиниці, навряд чи спроможні кинути конкурентний виклик сильним державам ядра. Модель ліберальної держави стала загальноприйнятим шаблоном і поступово з більшим чи меншим успіхом упроваджувалася скрізь у межах модерної світ-системи. А втім, окремі країни периферії й напівпериферії продовжували чинити спротив її встановленню на своїх територіях.

Новоутвореним в регіонах периферії національним суспільствам лібералізм давав надію на поступовий та неухильний економічний і соціальний розвиток, ліберальна держава мала ефективно його підтримувати, а стандарти справедливості живили ілюзію справедливого соціального порядку. Але, як показує Валерстайн, ці надії поступово згасають, а оптимізм вичерпується. Обіцянки лібералізму не були виконані: периферія залишається залежною від ядра, недорозвиненою та виснаженою (Wallerstein et al., 2013: pp. 43-44). Фундаментальні соціальні нерівності між виробничими регіонами ядра, напівпериферії та периферії зростають. Конфлікти інтересів і суперечності між елітами й нижчою стратою загострюються. Питання способу виробництва та перерозподілу додаткової вартості вкотре виходять на передній план. Проблема несправедливого соціального порядку модерної світ-системи знову актуалізується. Ми можемо спостерігати, як у деяких сучасних країнах периферії й напівпериферії здійснюються спроби вироблення альтернативних лібералізованих ідеологічних конструкцій, нерідко відверто химерних та антигуманних. Іноді ідеологію лібералізму намагаються підмінити смисловими побудовами, в основі яких лежать світоглядні орієнтири релігійного фундаменталізму. Одночасно із цим в деяких країнах периферії й напівпериферії здійснюються спроби демонтажу ліберальної держави, зокрема через позбавлення *de-facto* широких народних мас виборчого права та відновлення в тому чи тому вигляді імперських структур. Ідеології лібералізму дедалі важче виконувати функцію легітимації й підтримувати видимість справедливості в несправедливому світі.

Висновки

Спираючись на положення теорії модерної світ-системи Імануїла Валерстайна, можна зробити деякі висновки щодо стандартів справедливості в сучасному світі.

1. Стандарти справедливості у модерній світ-системі були встановлені в результаті Французької революції й діють дотепер. До Французької революції вони не були потрібними та актуальними, адже модерна світ-система цілком ефективно й динамічно розвивалася без такого роду ідеологічних конструкцій. Під тиском широких народних мас еліти країн ядра змушені були звернути увагу на проблему справедливості й піти на окремі поступки масам у питаннях створення справедливого соціального порядку.

2. Стандарти справедливості з'явилися в контексті більш широких процесів, пов'язаних з інституціалізацією ідеології лібералізму як геокультури модерної світ-системи. Інституціалізація лібералізму як геокультури, встановлення моделі ліберальної держави та встановлення стандартів справедливості — всі ці процеси відбувалися одночасно й розглядати їх відокремлено одне від одного навряд чи буде продуктивним.

3. Стандарти справедливості були більш чи менш ефективно інституціалізовані в усіх країнах модерної світ-системи, де була встановлена модель ліберальної держави й, відповідно, були сформовані сучасні національні суспільства. Вони дали змогу легітимувати соціальний порядок національних суспільств як справедливий і таким чином, в цілому, посприяли виробленню легітимності соціального порядку в модерній світ-системі.

4. Зміст стандартів справедливості був виведений із ідеологічних положень лібералізму як геокультури модерної світ-системи. Тому ці стандарти є ідеологічними за своєю суттю. Ідеологічні смислові конструкції пов'язані з інтересами тих чи тих соціальних груп. Стандарти справедливості, як і ідеологія лібералізму в цілому, пов'язані з інтересами та світоглядними орієнтирами міських середніх класів, причому міських середніх класів перш за все країн ядра. І саме багато в чому завдяки діям міських середніх класів вони в кінцевому підсумку були інституціалізовані в модерній світ-системі.

5. Стандарти справедливості виконали важливу функцію у розвитку модерної світ-системи. Спочатку, спираючись на них, стало можливим обґрунтувати справедливість виключення за межі ліберальної держави нижчої страти, тобто ненадання низам виборчого права й низки політичних та громадянських прав. Пізніше на основі стандартів справедливості елітам країн ядра вдалося переспрямувати повстанську енергію низів з антисистемних революцій у річище боротьби за включення і таким чином вичерпати її. Це дозволило зберегти модерну світ-систему неушкодженою.

6. Стандарти справедливості доволі довго обґрунтовували справедливість сформованого після Французької революції соціального порядку в модерній світ-системі. Проте їхні значущість і легітимність в низці країн периферії та напівпериферії поступово вичерпуються, що створює напруження в модерній світ-системі. Питання справедливості загалом та справедливого виробництва й перерозподілу додаткової вартості зокрема знову виходять на передній план.

Джерела / References

- Alexander, J.C. (2006). *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Bailey, N., Winchester, N. (2018). Framing social justice: the ties that bind a multinational occupational community. *Sociology*, 52(4). 796-812.
- DeLue, S.M., Dale, T. (2016). *Political thinking, political theory and civil society*. New York: Routledge.
- Durkheim, E. (2014). *The division of labor in society*. New York: Free Press.
- Fraser, N. (2013). *Fortunes of feminism: from state-managed capitalism to neoliberal crisis*. London: Verso.
- Gomberg, P. (2007). *How to make opportunity equal: race and contributive justice*. Malden: Blackwell Publishing.

- Habermas, J. (1998). *Between facts and norms: Contribution to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge: The MIT Press.
- Morrison, A. (2021). The foundations of distributive justice: a morphogenetic analysis of Gomberg and Fraser. *Sociology*, 55(2), 227-242.
- Olsaretti, S. (Ed.). (2018). *The Oxford handbook of distributive justice* / edited by Serena Olsaretti.. New York: Oxford University Press.
- Rawls, J. (2001). *A Theory of Justice*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy Publishing House of Solomiia Pavlychko. [=Полз, Дж. (2001). *Теорія справедливості*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».]
- Ray, L., Sayer, A. (Eds.). (1999). *Culture and economy after the cultural turn*. London: Sage Publication Ltd.
- Silver, E., Goff, R., Iceland, J. (2023). Social justice and social order: moral intuitions and endorsements of antiblack and antiwhite stereotypes. *Socius*, 9, 1-11.
- Wallerstein, I. (1989). *The modern world-system III: the second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730-1840s*. San Diego: Academic Press.
- Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Berkeley, and Los Angeles: University of California Press.
- Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789-1914*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- Wallerstein, I. et al. (2013). *Does capitalism have a future?* New York: Oxford University Press.

Отримано / Received 25.04.2024

МИКОЛА БУЛАТЕВИЧ

Дискурсивні та інституційні стандарти справедливості у модерній світ-системі

У статті загальними рисами окреслено сутність стандартів справедливості в модерній світ-системі. Показано, що ці стандарти з'явилися в європейській капіталістичній світ-економіці внаслідок Французької революції. Стандарти справедливості потрактовуються як ідеологічні смислові конструкції, що були інституціоналізовані одночасно зі встановленням, по-перше, ідеології лібералізму як геокультури модерної світ-системи, а по-друге — моделі ліберальної держави. Стандарти справедливості розглядаються в контексті положень і методологічних орієнтирів теорії модерної світ-системи І. Валерстайна. Однак використано й деякі положення теорії громадянського суспільства Дж. Александера, що дало змогу децю доповнити й конкретизувати зазначену проблематику. Наприклад, з використанням поняттєво-категоріального інструментарію Дж. Александера було виокремлено дискурсивні та інституційні стандарти справедливості. Розглянуто причини та особливості встановлення стандартів справедливості, а також роль, яку вони відіграли у забезпеченні розвитку модерної світ-системи. Зокрема, показано, що завдяки ним елітам країн ядра модерної світ-системи вдалося переспрямувати повстанську енергію нижчої страти з антисистемних революцій у річище боротьби за включення до ліберальної держави. Це дало можливість заспокоїти нижчу страту й убезпечити структури модерної світ-системи від суттєвих пошкоджень. Стандарти справедливості посприяли легітимації соціального порядку модерної світ-системи. Повноцінна інтеграція нижчої страти до новостворених національних суспільств зміцнила соціальну солідарність, і це ще більше посилило держави ядра. Зазначено, що на сьогоднішній день в окремих країнах периферії та напівпериферії простежуються тенденції до перегляду стандартів справедливості та заміни їх альтернативними смисловими конструкціями.

Ключові слова: стандарти справедливості, ідеологія лібералізму, модель ліберальної держави, спосіб виробництва й розподілу додаткової вартості, набір символічних кодів

MYKOLA BULATEVYCH

Discursive and institutional standards of justice in the modern world-system

In the article the essence of standards of justice in the modern world-system is outlined in a general way. It is shown that these standards emerged in the European capitalist world-economy in consequence of the French Revolution. Standards of justice are interpreted as ideological semantic constructions that have been institutionalized simultaneously with establishment, first, of the ideology of liberalism as the geoculture of the modern world-system and, second, — of model of liberal state. Standards of justice are considered within theoretical theses and methodological guiding lines of I. Wallerstein's theory of the modern world-system. However, some theoretical theses of J. Alexander's civil society theory are also used to supplement and concretize considered in the article problems with some new arguments. For instance, Alexander's conceptual toolkit helped to distinguish discursive and institutional standards of justice. Reasons and peculiarities of establishment of standards of justice are considered and role these standards played in the providing of development of the modern world-system is shown. In particular, it is elucidated that owing to these standards elites of the core countries of the modern world-system managed to redirect the rebellion energy of the lower strata from antisystemic revolutions to struggle for inclusion to liberal state. This helped to calm the lower strata down and to guard structures of the modern world-system against essential damages. Standards of justice contributed to legitimation of social order of the modern world-system. Full integration of the lower strata to newly created national societies reinforced social solidarity, and this strengthened the core states even more. It is shown that for today in particular countries of periphery and semi-periphery trends of revision of current standards of justice and their replacement by alternative semantic constructions become visible.

Keywords: standards of justice, the ideology of liberalism, model of liberal state, mode of production and distribution of surplus value, set of symbolic codes